

Arü İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Aru Journal of Theological Studies

15/June/2025

Allah'ın Zatı ve Sıfatları Üzerine İtikadî Yaklaşımlar: Zemaşeri ve Derzeze'nin Karşılaştırmalı Tefsir Analizi

Theological Approaches to the Essence and Attributes of Allah: Comparative Tafsir Analysis of Zamakhshari and Derzeze

Quat Yergalulu

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı, Kayseri/Türkiye

PhD Student, Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Kayseri/Türkiye

e-mail: quat1453@gmail.com

ORCID: 0009-0009-9045-0112

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 30.01.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 20.05.2025

Yayın Tarihi | Published Date: 15.06.2025

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Haziran/June

İntihal:

Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif Hakkı:

Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmaların telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0

Uluslararası Lisans (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyanı:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Web Adresi:

aruilahiyatarastirmalaridergisi.com

Allah'ın Zatı ve Sıfatları Üzerine İtikadî Yaklaşımlar: Zemahşeri ve Derveze'nin Karşılaştırmalı Tefsir Analizi

ÖZ

Bu makele, Zemahşeri ve Derveze'nin Allah'ın zatı ve sıfatları üzerine olan itikadî yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Zemahşeri, Mu'tezile mezhebine mensup bir müfessir olarak, tevhid ilkesini merkeze almış ve Allah'ın sıfatlarını mecazî bir çerçevede yorumlamıştır. Ona göre, Allah'ın sıfatlarının zatından bağımsız varlıklar olarak kabul edilmesi, tevhid ilkesine aykırıdır. Bu nedenle, "Allah'ın eli" veya "Allah'ın yüzü" gibi ifadeleri, Allah'ın kudreti ve rızası gibi mecazî anlamlarla açıklamıştır. Zemahşeri'nin akıl ve mantık temelli yaklaşımı, rasyonalist bir teolojik çerçevede şekillenmiştir.

Derveze ise Ehl-i Sünnet çizgisinde, Kur'an'daki Allah'ın sıfatlarına ilişkin ifadeleri literal anlamıyla kabul etmiştir. Ancak bu sıfatların insanî özelliklerle sınırlanamayacağını ve Allah'a özgü bir mahiyete sahip olduğunu vurgulamıştır. Derveze'nin yaklaşımı, Allah'ın zatı ve sıfatlarını insan kavrayışına uyarlayarak, Kur'an'ın mesajını anlaşılır ve pratik bir şekilde sunmayı hedeflemiştir. Literal yorumu benimsemesine rağmen, bu ifadelerin Allah'ın aşkını ihlal etmeyen bir çerçevede anlaşılmasını savunmuştur.

Makale, Zemahşeri ve Derveze'nin tefsirlerinde öne çıkan benzerlikleri ve farklılıkları analiz etmiş, her iki müfessirin İslam teolojisindeki yerini değerlendirmiştir. Zemahşeri'nin rasyonalist yorumları, akıl ve tevhid arasındaki ilişkiye odaklanırken, Derveze'nin literal ve geleneksel anlayışı, Kur'an'ın doğrudan mesajını aktarma gayesini ön plana çıkarmıştır. Günümüzde itikadî tefsirlerin önemi bağlamında, her iki müfessirin yaklaşımı modern sorunlarla ilişkilendirilebilecek güçlü bir temel sunmaktadır. Bu karşılaştırma, İslam tefsir geleneğinin zenginliğini ve çeşitliliğini anlamak için kritik bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zemahşeri, İzzet Derveze, Allah'ın Zatı ve Sıfatları, Mukayese.

Approaches to the Essence and Attributes of Allah: Comparative Tafsir Analysis of Zamakhshari and Derveze

Abstract

This article examines the theological approaches of Zamakhshari and Darwaza regarding the essence and attributes of God in a comparative manner. Zamakhshari, a mufassir affiliated with the Mu'tazila school, centered his interpretations on the principle of tawhid (the oneness of God) and interpreted God's attributes within a metaphorical framework. According to him, considering God's attributes as independent entities separate from His essence contradicts the principle of tawhid. Thus, expressions such as "the hand of God"

or “the face of God” are explained in metaphorical terms, such as God’s power and favor. Zamakhshari’s reason- and logic-based approach is shaped within a rational theological framework.

On the other hand, Darwaza, following the Ehl-i Sunnah tradition, accepted the statements in the Qur’an regarding God’s attributes in their literal sense. However, he emphasized that these attributes cannot be confined to human characteristics and are unique to God. Darwaza’s approach sought to align the essence and attributes of God with human comprehension, aiming to present the Qur’an’s message in an understandable and practical way. Despite adopting a literal interpretation, he maintained that these statements should be understood in a manner that does not compromise God’s transcendence.

The article analyzes the similarities and differences in the tafsir of Zamakhshari and Darwaza and evaluates their positions within Islamic theology. While Zamakhshari’s rationalist interpretations focused on the relationship between reason and tawhid, Darwaza’s literal and traditional approach prioritized conveying the direct message of the Qur’an. In the context of the importance of theological exegesis today, the approaches of both scholars provide a robust foundation that can be linked to modern issues. This comparison offers a critical framework for understanding the richness and diversity of the Islamic tafsir tradition.

Keywords: Zamakhshari, Izzat Darwaza, Essence and Attributes of Allah, Comparison.

GİRİŞ

Tefsir ilmi, Kur’an-ı Kerim’in derinlikli anlamını açıklama ve insanlara yol gösterme amacıyla İslam düşüncesinin en önemli disiplinlerinden biri olarak karşımıza çıkar. Bu ilim dalında yapılan çalışmalar, yalnızca dini metinlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda farklı ekollerin teolojik yaklaşımlarını ve İslam düşüncesinin çeşitli yönlerini de gözler önüne serer. Bu bağlamda, itikadî konular, İslam teolojisinin temel taşlarından biri olarak, Allah’ın zatı ve sıfatları üzerine yapılan yorumlarda önemli bir yer tutar. İtikadî meselelerin tefsir metinleri üzerinden incelenmesi, dini düşüncenin çeşitliliğini ve derinliğini ortaya koymanın yanı sıra, bu meselelerin modern okuyucu açısından nasıl yorumlanabileceği hususunda da önemli ipuçları sunar.

Zemahşeri ve Derveze gibi iki önemli müfessirin tefsirlerinde itikadî konulara dair yorumları, farklı ekollere mensup olmaları nedeniyle dikkate değer bir karşılaştırma imkânı sunmaktadır. Zemahşeri’nin Mu’tezile geleneği doğrultusunda rasyonel ve metaforik yaklaşımları, Derveze’nin Ehl-i Sünnet çizgisinde daha literal ve geleneksel yorumlarıyla karşılaştırıldığında, tefsir literatüründeki çeşitliliği anlamak mümkün

olmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, bu iki müfessirin Allah'ın zatı ve sıfatları konusundaki itikadî yorumlarını analiz etmek ve bu analiz doğrultusunda onların teolojik yaklaşımlarını karşılaştırmalı bir şekilde ele almaktır.

Bu çalışmanın önemi, birkaç ana noktadan kaynaklanmaktadır. İlk olarak, Allah'ın zatı ve sıfatları konusundaki tartışmalar, İslam teolojisinin temel meselelerinden biri olarak her dönemde güncelliğini korumuştur. Bu bağlamda, farklı ekollerin yaklaşımlarını anlamak, Müslümanlar arasında ortaya çıkan teolojik tartışmaların arka planını kavramak açısından son derece değerlidir. İkinci olarak, Zemahşeri ve Derveze gibi iki farklı tefsir ekolüne mensup müfessirin görüşlerinin karşılaştırılması, İslam tefsir geleneğinde itikadî yorumların nasıl şekillendiğini anlamaya katkıda bulunacaktır. Üçüncü olarak, bu çalışmanın sonuçları, modern dönemde dinî metinlerin anlaşılması ve yorumlanması bağlamında önemli bir referans kaynağı sağlayabilir.

Çalışma ayrıca, itikadî yorumlar arasındaki farkların yalnızca teolojik tartışmalara değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel dinamiklere olan etkilerini de ele almayı hedeflemektedir. Zemahşeri ve Derveze'nin yaklaşımları arasındaki farklılıklar, İslam dünyasında dinî düşüncenin çeşitliliğini yansıttığı kadar, bu farklılıkların Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasına nasıl katkıda bulunduğunu da göstermektedir. Bu nedenle, çalışmanın hem akademik hem de pratik anlamda İslam teolojisi ve tefsir literatürüne katkı sağlaması beklenmektedir.

1. İTİKADÎ KONULARIN TEOLOJİK TEMELLERİ

İslam teolojisi, Allah inancı, peygamberlik, ahiret ve diğer temel inanç esaslarını kapsayan bir yapı üzerine kuruludur. Bu temel esaslar, İslam'ın özünü ve iman sistemini belirleyen itikadî konuların çerçevesini oluşturur. İtikadî meseleler, Müslüman bireyin inancını şekillendiren ve onun dini yaşamında bir rehber işlevi gören kritik unsurlardır.¹ Bu konular, yalnızca bireysel iman açısından değil, aynı zamanda toplumsal düzen ve dini birliktelik açısından da hayati bir öneme sahiptir. İslam teolojisindeki farklı ekoller, bu itikadî konulara farklı bakış açıları geliştirmiş ve bu konuları kendi metodolojileriyle

¹ Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Ahmed Fehmi Muhammed (Beirut: Dâru'l Kutubu'l-İlmiyye, 2009), 1/47.

ele almıştır.² Bu durum, İslam düşünce geleneğindeki çeşitliliği ve derinliği gözler önüne sermektedir.

1.1. İslam'da İtikadî Konular: Tanım ve Kapsam

İtikadî konular, İslam dininin temel inanç esaslarını ifade eden ve inanan bireylerin iman sistemini şekillendiren hususlardır. Bu konular, Kur'an ve sünnette açıkça belirtilmiş, İslam'ın özünü oluşturan temel ilkeleri kapsar. İtikadî meseleler, Allah'a iman, melekler, kutsal kitaplar, peygamberler, ahiret günü ve kadere iman gibi temel unsurları içerir.³ Bu unsurlar, İslam inancının değişmez köşe taşları olarak kabul edilir ve Müslümanların iman hayatının merkezinde yer alır.⁴

İslam'da itikadî konular, yalnızca bireyin Allah ile olan ilişkisini düzenlemekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal düzenin inanç temelini de belirler.⁵ Bu nedenle, İslam'ın erken dönemlerinden itibaren bu konuların doğru bir şekilde anlaşılması ve öğretilmesi büyük bir önem kazanmıştır. İtikadî konular, Kur'an ve hadislerde sıkça işlenmiş ve detaylandırılmıştır. Özellikle Kur'an'daki ayetler, Allah'ın birliği (tevhid)⁶, sıfatları ve insanlara olan rahmeti⁷ gibi temel itikadî meseleleri açıklığa kavuşturur.

Bu konuların kapsamı, İslam'ın çeşitli mezheplerinde farklı şekillerde yorumlanmıştır. Örneğin, Mu'tezile mezhebi, Allah'ın sıfatları ve kader konularında daha rasyonalist bir yaklaşım benimserken⁸; Ehl-i Sünnet mezhebi, bu meselelerde geleneksel bir çizgide kalmayı tercih etmiştir.⁹ Bu çeşitlilik, İslam düşünce tarihinde derin bir teolojik zenginlik yaratmıştır. İtikadî konuların kapsamı yalnızca inanç esaslarıyla sınırlı değildir; aynı zamanda ahlakî ve toplumsal boyutları da içermektedir. Allah'a iman,

² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/90-94.

³ Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmud Ebu'l-Mansûr Mâturîdî, *Te'vîlâtü Ehl-i Sünne*, thk. Mecdî Baslûm (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 9/111.

⁴ Ebubekir İbn Fûrek, *Makalati'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Abdurrahim es-Sâyih Ahmed (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2005), 1/130.

⁵ Fahreddin Razi, *Tefsir-i Kebîr*, çev. Suat Yıldırım vd. (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), 27/586.

⁶ İhlâs, 112/1-4.

⁷ Gâfir, 40/7.

⁸ İbn Ahmed el-Esed Ebâdî el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 67-68.

⁹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/95; İbn Fûrek, *Makalati'sh-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 1/130.

sadece bir inanç meselesi değil, aynı zamanda bireyin hayatını şekillendiren ahlaki bir ilkedir.¹⁰

Sonuç olarak, İslam'da itikadî konular, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde dinin temelini oluşturan ve Müslüman kimliğini şekillendiren ana unsurlardır. Bu konuların doğru bir şekilde anlaşılması ve aktarılması, İslam toplumlarının dini ve kültürel sürekliliği açısından hayati bir önem taşımaktadır.

1.2. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in İtikadî Anlayışları

İslam düşüncesi, inanç esasları üzerinde şekillenirken farklı ekollerin ortaya çıkmasına sahne olmuştur. Bu ekollerden en dikkat çekici olanları, itikadî meselelerde kendine özgü metodolojik yaklaşımlar geliştiren Mu'tezile ve Ehl-i Sünnettir.¹¹ Her iki ekol de İslam'ın temel inanç esaslarını savunmakla birlikte, özellikle Allah'ın sıfatları, kader, adalet ve insan iradesi gibi konularda farklı yaklaşımlar benimsemiştir.

Mu'tezile, İslam'ın erken döneminde, rasyonalist ve akılcı bir yöntem benimseyen bir kelam ekolü olarak ortaya çıkmıştır. Bu ekol, inanç meselelerinde akli ve mantığı ön planda tutmuş, Kur'an ve sünnetin yorumlanmasında akılcı bir yaklaşım geliştirmiştir.¹² Mu'tezile'nin itikadî anlayışı, genellikle şu beş temel prensip (usûl-i hamse) üzerine kuruludur:

Tevhid (Allah'ın Birliği): Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarının O'nun zatından ayrı varlıklar olmadığını savunur. Onlara göre, Allah'ın sıfatlarını zatından ayrı düşünmek, birden fazla kadim varlık kabul etmek anlamına gelir ki bu da tevhid ilkesine aykırıdır. Bu nedenle, Allah'ın sıfatları mecazi olarak yorumlanmalı ve insan aklıyla kavranabilecek şekilde ele alınmalıdır.¹³

Adalet: Mu'tezile, Allah'ın mutlak adalet sahibi olduğu savunu üzerinden insanın özgür iradesine vurgu yapar. İnsanların iyi ya da kötü fiillerinden sorumlu

¹⁰ Razi, *Tefsir-i Kebîr*, 25/234-237.

¹¹ Ebu'l-Hasan İbn Ebî Bişr İshâk İbn Sâlim Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk. Na'im Zarzûr (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005), 1/133.

¹² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/43.

¹³ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli-l-Hamse*, 67.

olduğunu ve bu fiillerin Allah tarafından değil, insan iradesiyle gerçekleştirildiğini belirtir. Bu yaklaşım, kader anlayışında Ehl-i Sünnet'ten ayrılmalarına yol açmıştır.¹⁴

Va'd ve Va'id (Ödül ve Ceza): Mu'tezile, Allah'ın vaadini (cenneti) ve tehdidini (cehennemi) yerine getireceğini kesin olarak savunur. Büyük günah işleyen bir kişinin, tövbe etmeden ölmesi durumunda mutlaka cehenneme gideceği görüşündedirler.¹⁵

El-Menzile Beyne'l-Menzileteyn (İman ile Küfür Arasında Bir Durum): Mu'tezile'ye göre, büyük günah işleyen kişi ne tam anlamıyla mümin ne de kâfir sayılır. Bu kişiler, iman ile küfür arasında bir konumda kabul edilir ve bu durumdan ancak tövbe ile kurtulabilirler.¹⁶

Emr-i bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i ani'l-Münker (İyiliği Emretmek ve Kötülükten Sakındırmak): Mu'tezile, toplumda iyiliği teşvik etmek ve kötülüğü engellemek için aktif bir rol üstlenmenin her Müslüman'ın görevi olduğunu savunur.¹⁷

Bu temel prensipler çerçevesinde, Mu'tezile'nin itikadî anlayışı, rasyonel düşünceye dayanır ve dinî metinlerin mecazi yorumlanmasını öne çıkarır. Bu yaklaşım, özellikle Allah'ın sıfatları ve insanın sorumluluğu gibi konularda onları diğer ekollerden ayırmıştır.

Ehl-i Sünnet ise, İslam toplumunun ana akımını temsil eden bir ekoldür ve inanç meselelerinde hem akli hem de nakli (Kur'an ve sünnet) esas alır. Ancak, Ehl-i Sünnet, aklın kullanımında sınırları gözetir ve metinlerin literal anlamına sadık kalmayı tercih eder. Ehl-i Sünnet'in itikadî anlayışı, özellikle iki büyük alt mezhep olan *Eş'arilik* ve *Mâtürîdilik* tarafından şekillendirilmiştir.¹⁸

Ehl-i Sünnet, Allah'ın sıfatlarını kabul eder ve bu sıfatların O'nun zatından ayrı varlıklar olmadığı gibi zatından farklı kavramlar da olmadığını belirtir. Örneğin, Allah'ın

¹⁴ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Usûlu'l-Hamse*, thk. Faysal Bedîr Avn (Kuveyt: Metbuatu Camiatu'l-Kuveyt, 1998), 69.

¹⁵ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Usûlu'l-Hamse*, 70.

¹⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Usûlu'l-Hamse*, 71.

¹⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Usûlu'l-Hamse*, 71-72.

¹⁸ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 1/94.

ilim, kudret, ve hayat gibi sıfatları, O'nun zatıyla kaimdir ve kadimdir. Allah'ın sıfatlarının mecazi olarak yorumlanması genellikle kabul edilmez.¹⁹

Ehl-i Sünnet, kader konusunda iki temel unsuru benimser. Bunlardan biri, insanın iradesiyle fiillerini seçebilmesi durumunu anlatan cüz'î iradedir. Diğeri ise Allah, her şeyin yaratıcısı ve mutlak hakimi olduğu için insanın fiillerinin de O'nun iradesine tabi olduğunu belirten küllî iradedir. Ancak bu durum, insanın sorumluluğunu ortadan kaldırmaz.²⁰

Ehl-i Sünnet, Allah'ın rahmetinin gazabından üstün olduğunu ve Allah'ın dilediği takdirde büyük günah işleyenleri affedebileceğini savunur. Bu nedenle, büyük günah işleyen kişinin durumu, Allah'ın iradesine bırakılır.²¹

Ehl-i Sünnet'e göre, iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel ile bütünleşir. Ancak, amelin terk edilmesi durumunda kişi dinden çıkmaz; bu kişi günahkâr bir Müslüman olarak kabul edilir. Bu yönüyle Mu'tezile'den ayrılırlar.²²

Ehl-i sünnet de emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-munker rensibi kabul eder ancak bu görevin yerine getirilmesinde müslüman toplumun bütün bireylerini eşit derecede sorumlu tutmaz ve devlet otoritesinin bu vazifeyi öncelikli olarak ifa etmesi gerektiğini belirtir.²³

Ehl-i Sünnet'in itikadî anlayışı, Kur'an ve sünnete sıkı sıkıya bağlı kalırken, akli sadece dini metinlerin anlaşılmasına yardımcı bir araç olarak görür. Bu yaklaşım, metinlerin literal yorumunu ön planda tutar ve Allah'ın sıfatlarını insan idrakinin ötesinde kabul eder.²⁴

Sonuç olarak Mu'tezile, rasyonel düşünceyi esas alırken, Ehl-i Sünnet metinlerin literal anlamını korumayı önceliklendirmiştir. Bu iki ekol arasındaki farklılıklar, İslam düşüncesinde hem derin tartışmalara yol açmış hem de teolojik zenginlik sağlamıştır.

¹⁹ Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, 1/139-140.

²⁰ İsmail İbn Abdurrahman Ebu Osman es-Sâbüni, *Akîdetü's-Selef ve Ashâbu'l-Hadîs*, thk. Muhammed İbn Şemsuddin (y.y.: b.y.y., tsz), 83.

²¹ es-Sâbüni, *Akîdetü's-Selef ve Ashâbu'l-Hadîs*, 84.

²² Ebu Ya'lâ Muhammed İbn Huseyn İbn Muhammed el-Ferrâ', *İbtâlu't-Te'vilât li Ahbâri's-Sifât*, thk. Muhammed İbn Hamdu'l-Hamûd en-Necdî (Kuveyt: Dâru İlfî'd-Devliyye, 1431), 1/135.

²³ es-Sâbüni, *Akîdetü's-Selef ve Ashâbu'l-Hadîs*, 86.

²⁴ el-Ferrâ', *İbtâlu't-Te'vilât li Ahbâri's-Sifât*, 1/83-85.

Mu'tezile'nin akılcı yaklaşımı, İslam felsefesi ve kalam ilmini etkilerken, Ehl-i Sünnet'in geleneksel yaklaşımı, Müslüman toplumların çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Bu durum, İslam teolojisinin çeşitliliğini ve dinamik yapısını anlamak için önemli bir perspektif sunar.

1.3. İtikadî Konuların Tefsirdeki Yansımaları

Tefsir, İslam'ın temel kaynaklarından biri olan Kur'an-ı Kerim'i anlama ve yorumlama çabasıdır. Bu süreçte, müfessirlerin teolojik ve itikadî görüşleri, yorumlarına kaçınılmaz bir şekilde yansır. İtikadî konular, Allah'ın zatı ve sıfatlarından kader, ahiret, şefaath ve büyük günahlar gibi meselelere kadar uzanan geniş bir yelpazede tefsirlerde işlenir. Müfessirlerin mensubu oldukları mezhepler ve teolojik ekoller, bu konuların tefsirde nasıl ele alındığını belirleyen en önemli faktörlerden biridir.²⁵ Bu nedenle, itikadî meselelerin tefsirdeki yansımaları, sadece dini anlayışların değil, aynı zamanda dönemin siyasi ve toplumsal koşullarının da etkisini yansıttığı söylenebilir.

İtikadî konuların tefsirlerdeki en önemli yansıması, Allah'ın zatı ve sıfatları hakkındaki ayetlerin yorumlanışında görülür. Örneğin, Mu'tezile mezhebine mensup müfessirler, Allah'ın sıfatlarını tevhid ilkesine aykırı düşmeyecek şekilde mecazî anlamlarla açıklar.²⁶ Zemahşeri'nin tefsirlerinde, Allah'ın sıfatlarına dair ayetlerde, insan zihninin idrak edemeyeceği bir Allah tasavvuru ön plandadır. "El"²⁷ veya "yüz"²⁸ gibi antropomorfik ifadeler, Mu'tezile'nin tevhid anlayışına uygun olarak mecazî yorumlanır ve Allah'a insanî özellikler atfedilmez.

Buna karşın, Ehl-i Sünnet mezhebine mensup müfessirler, bu tür ifadeleri literal anlamlarıyla kabul etme eğilimindedir. Ancak bu sıfatların mahiyetini insan aklının kavrayamayacağı vurgulanır ve "bila keyf" (nasıl olduğunu bilmeden inanma) yaklaşımı benimsenir.²⁹ Bu durum, Derveze gibi müfessirlerin yorumlarında açıkça görülür.

²⁵ Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmud Mâturîdî - Mecdî Baslûm, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 1/545-546.

²⁶ Ebu'l-Kasım Mahmûd İbn Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûh'te'vil* (Lübnan: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2008), 1/338.

²⁷ Fetih, 48/10.

²⁸ Bakara, 2/115.

²⁹ Mâturîdî - Baslûm, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, 9/298.

Allah'ın "Arşâ istivâsı" veya "el" gibi ifadeler, literal anlamlarıyla kabul edilir ancak bu sıfatların insan sıfatlarına benzemediği belirtilir.³⁰

Kader ve insan iradesi, tefsirlerde sıklıkla tartışılan bir diğer önemli itikadî konudur. Mu'tezile, insanın özgür iradesini ve sorumluluğunu ön planda tutarak, kaderin Allah'ın yaratıcı iradesine rağmen insanın fiilleri üzerinde belirleyici olmadığını savunur. Bu bakış açısı, Mu'tezile'ye mensup müfessirlerin, kaderle ilgili ayetleri insanın özgürlüğünü vurgulayan bir perspektifle yorumlamasına neden olmuştur. Örneğin, "Kim zerre kadar hayır işlerse onu görür, kim de zerre kadar şer işlerse onu görür"³¹ ayeti, insanın yaptıklarından tamamen sorumlu olduğu fikrini destekler biçimde yorumlanır.³²

Ehl-i Sünnet ise kader konusunda daha dengeli bir yaklaşım sergiler. Küllî iradenin (Allah'ın iradesi) evrende her şeyin yaratıcısı olduğu kabul edilirken, insanın cüz'î iradesiyle yaptığı fiillerden sorumlu olduğu belirtilir. Bu denge, kaderle ilgili ayetlerin tefsirine yansır. Örneğin, "Çünkü, yaratılmış varlıkların idrakini aşan şeylerin anahtarları O'nun katındadır"³³ ayeti, Allah'ın mutlak hakimiyetini vurgulamak için yorumlanırken, insanın iradesinin bu ilahi düzenin içinde işlediği ifade edilir.³⁴

Ahiret ve şefaât konuları da itikadî meselelerin tefsirlerdeki önemli yansımalarındandır. Mu'tezile, büyük günah işleyenlerin tövbe etmeden ölmesi durumunda cehennemde ebedi olarak kalacaklarını ve hiçbir şekilde şefaatten yararlanamayacaklarını savunur.³⁵ Bu anlayış, Mu'tezile müfessirlerinin şefaate ilgili ayetleri daha sınırlı bir çerçevede yorumlamasına yol açmıştır.

Buna karşın, Ehl-i Sünnet, Allah'ın rahmetinin gazabından üstün olduğuna dikkatleri çekerek³⁶ ve şefaatin kıyamet gününde gerçekleşeceğini kabul eder. "O Gün, hakkında sınırsız rahmet Sahibi'nin izin verdiği, sözünden hoşnut olduğu kimseden başkasına kayırmanın, arka çıkmanın bir yararı olmayacaktır." ³⁷ ayeti, şefaatin Allah'ın

³⁰ Muhammed İzzet Derveze, *Tefsîru'l-Hadis* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1383), 8/591.

³¹ Zilzâl, 99/7-8.

³² ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûh'te 'il*, 4/785.

³³ En'âm, 6/59.

³⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, 4/98-99.

³⁵ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 68.

³⁶ Ğafir, 40/7.

³⁷ Taha, 20/109.

İznine bağılı olduğunu ifade etmek için yorumlanır.³⁸ Ehl-i Sünnet'e mensup müfessirler, şefaatin bir rahmet vesilesi olduğunu ve Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) ümmetine şefaet edeceğini sıkça vurgular.³⁹

Büyük günah işleyenlerin durumu, itikadî meselelerin tefsirde en çok yansıdığı konular arasında yer alır. Mu'tezile, büyük günah işleyenlerin imanla küfür arasında bir durumda olduklarını savunur. Bu anlayış, "el-menzile beyne'l-menziyleyn" (iki konum arasında bir yer) ilkesiyle ifade edilir ve bu durum, tefsirlerinde sıkça işlenir. Örneğin, "Uzak durmanız emredilen büyük günahlardan kaçınırsanız, [küçük] kusurlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir meskene yerleştiririz."⁴⁰ ayeti, bu durumun delili olarak yorumlanır.⁴¹

Ehl-i Sünnet ise büyük günah işleyenlerin dinden çıkmadığını ve tövbe etmeden ölürlerse Allah'ın dilerse affedebileceğini kabul eder. Bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet'in şefaet anlayışı ile de paralellik gösterir.⁴² "Allah, kendisine şirk koşulmasını bağışlamaz; onun dışındaki günahları dilediği kimse için bağışlar"⁴³ ayeti, bu görüşü destekler biçimde tefsir edilir.

Görüldüğü gibi itikadî konular, tefsirlerin en önemli unsurlarından biri olarak, müfessirlerin teolojik eğilimleri doğrultusunda farklı şekillerde yorumlanmıştır. Mu'tezile'nin rasyonel ve akılcı yaklaşımı, Kur'an'daki ayetleri daha mecazî ve eleştirel bir şekilde ele almasına neden olurken, Ehl-i Sünnet'in geleneksel ve literal anlayışı, metinlerin olduğu gibi kabul edilmesini ön planda tutmuştur. Bu farklılıklar, İslam tefsir geleneğindeki zenginliği ve çeşitliliği ortaya koymakta, aynı zamanda İslam'ın farklı mezhep ve ekollerinin din anlayışını anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

2. ZEMAHŞERÎ VE DERVEZE'NİN TEOLOJİK ARKA PLANI

Kur'an tefsir geleneği, yalnızca metinlerin anlamını açıklama çabası değil, aynı zamanda farklı teolojik ve mezhepsel yaklaşımların yansıdığı bir alan olmuştur.

³⁸ Razi, *Tefsir-i Kebîr*, 22/101.

³⁹ Razi, *Tefsir-i Kebîr*, 22/102-103; Derveze, *Tefsîru'l-Hadis*, 3/207-208.

⁴⁰ Nisa, 4/31.

⁴¹ Ebu'l-Kasım Mahmûd İbn Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavamidi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1407), 1/503-504.

⁴² Ebu'l-Hasan Ali İbn İsmâil Eş'ârî, *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*, thk. Hüseyin Mahmud Fevkiye (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397), 596.

⁴³ Nisa, 4/48.

Müfessirlerin mensubu oldukları ekoller, tefsirlerinin metodolojisini ve yorumlarını belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu bağlamda Zemahşeri ve Derveze, farklı teolojik ekolleri temsil eden iki önemli müfessirdir. Zemahşeri, Mu'tezile mezhebinin en seçkin temsilcilerinden biri olarak, tefsirlerinde rasyonel bir yaklaşımı benimsemiş ve metinleri bu doğrultuda yorumlamıştır. Derveze ise Ehl-i Sünnet çizgisinde geleneksel yaklaşımlar sunarak, Kur'an'ın anlaşılmasında literal yorumlara öncelik vermiştir.

2.1. Zemahşeri ve Mu'tezile Ekolü

Zemahşeri (1075-1144), Mu'tezile mezhebine mensup, kelim ve tefsir alanında büyük bir otorite olarak kabul edilen bir İslam âlimidir. En bilinen eseri olan *el-Keşşâf*, tefsir literatüründe hem dilbilimsel analizleri hem de Mu'tezile'nin teolojik yaklaşımlarını içermesi açısından bir başyapıt olarak görülür. Zemahşeri'nin Mu'tezile ekolüne bağlılığı, onun tefsirlerinde açıkça görülür ve bu bağlılık hem Allah'ın sıfatları hem de kader gibi itikadî meselelerdeki yorumlarını şekillendirmiştir.

Zemahşeri'nin tefsir anlayışı, doğrudan Mu'tezile'nin beş temel prensibi (usûl-i hamse) üzerine kuruludur. Buna rağmen Zemahşeri, tefsirinde yalnızca teolojik meselelerle ilgilenmekle kalmamış, aynı zamanda dilbilimsel analizlere büyük önem vermiştir.⁴⁴ Onun *el-Keşşâf* adlı eseri, Kur'an'ın gramer ve retorik yönlerini inceleyen kapsamlı bir çalışma olarak da öne çıkar. Zemahşeri, Mu'tezile'nin rasyonalist yaklaşımını dilsel analizlerle birleştirerek, ayetlerin hem lafzını hem de anlamını ayrıntılı bir şekilde yorumlamıştır.⁴⁵

Örneğin, “*Allah'ın Arşa İstivası*” gibi ayetler, Zemahşeri tarafından literal anlamlarından ziyade mecâzî anlamlarıyla yorumlanmıştır. Ona göre, bu tür ifadeler, Allah'ın mutlak hakimiyetini ve yönetimini ifade eder; dolayısıyla, Allah'ın fiziksel bir mekânda bulunması gibi insanî kavramlarla ilişkilendirilmesi mümkün değildir.⁴⁶

Zemahşeri'nin Mu'tezile'ye olan bağlılığı, tefsirinin yalnızca belirli bir teolojik çerçeve içinde anlaşılmasına yol açmıştır. Bu durum, onun tefsirinin geniş bir okuyucu

⁴⁴ Enes Erdim, *Zemahşeri ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 67.

⁴⁵ Mustafa Öztürk - Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşeri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/44/238.

⁴⁶ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf 'an Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûh't-Te'vil*, 3/51-52.

kitlesi tarafından eleştirilmesine neden olmuştur. Özellikle Ehl-i Sünnet çevreleri, Zemahşeri'nin Mu'tezile'ye özgü bazı yorumlarının, ayetlerin literal anlamlarını göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilerde bulunmuşlardır. Ancak bu eleştiriler, onun tefsirinin dilbilimsel ve analitik derinliğini gölgede bırakmamıştır.⁴⁷

Zemahşeri'nin tefsiri, sadece Mu'tezile ekolünün teolojik görüşlerini yansıtan bir eser değil, aynı zamanda dil ve edebiyat açısından da bir referans kaynağıdır. Onun tefsir yöntemleri, İslam dünyasında farklı düşünce ekollerinden gelen alimler tarafından incelenmiş ve etkisi günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁸ Zemahşeri'nin rasyonalist yaklaşımı, özellikle modern dönemde dini metinlerin daha eleştirel bir perspektifle yorumlanmasında önemli bir model sunmaktadır.⁴⁹

Sonuç olarak, Zemahşeri'nin Mu'tezile'ye olan bağlılığı, onun tefsirinde hem bir zenginlik hem de bir sınırlama sebebi olmuştur. Ancak bu bağlılık, onun tefsirinin İslam düşünce tarihinde kalıcı bir etki bırakmasını engellememiştir. Zemahşeri'nin rasyonel yorumları, Kur'an'ın anlamını derinleştirme çabası açısından büyük bir öneme sahiptir.

2.2. Derveze ve Ehl-i Sünnet Ekolü

Muhammed İzzet Derveze (1887-1984), modern dönemin önemli İslam âlimlerinden biri olarak Ehl-i Sünnet çizgisinde klasik ve modern anlayışları harmanlayan bir müfessirdir. Derveze'nin tefsirlerinde, Ehl-i Sünnet'in itikadî ilkelerine sıkı bir bağlılık görülmekle birlikte, çağdaş meseleler karşısında yenilikçi ve pratik bir yaklaşım benimsenmiştir. Onun en önemli eserlerinden biri olan *et-Tefsirü'l-Hadis*, geleneksel tefsir metodolojisi ile modern dönemin sorunlarına yönelik çözüm arayışlarını bir araya getiren bir çalışma olarak dikkat çeker.⁵⁰

Derveze'nin tefsir anlayışı, Ehl-i Sünnet ekolünün temel teolojik prensiplerine dayanır. Bu prensipler, onun tefsir metodolojisi ve ayet yorumlarını belirleyen temel

⁴⁷ Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşeri'ye, Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık+, 2009), 154-158.

⁴⁸ Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Zemahşeri'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 49-50.

⁴⁹ Öztürk - Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/44/237.

⁵⁰ Mustafa Süleyman Ferid, *Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1993), 75.

unsurlar olmuştur. Derveze, klasik Ehl-i Sünnet geleneğine bağlı kalmakla birlikte, Kur'an tefsirinde modern bir yaklaşım benimsemiştir.⁵¹

Derveze, tefsirlerinde yalnızca klasik meseleleri ele almakla kalmaz, aynı zamanda modern dünyanın sorunlarına da ışık tutar. Özellikle İslam toplumlarının karşı karşıya kaldığı sosyal, siyasi ve kültürel meseleleri tefsir bağlamında değerlendirir.⁵² Bu yönüyle, Derveze'nin tefsiri yalnızca bir dini metin yorumu değil, aynı zamanda bir rehber niteliği taşır.

Derveze, tefsirlerinde Ehl-i Sünnet'in literal anlayışını önceler. Ayetlerin açık anlamlarına sadık kalmayı tercih eder ve mecazî yorumlara yalnızca metnin bağlamının bunu zorunlu kıldığı durumlarda başvurur.⁵³ Bundan dolayı Derveze, Allah'ın sıfatlarını, kader anlayışını ve ahiret meselelerini Ehl-i Sünnet çerçevesinde açıklamış ve tefsirine bu ekolün temel yaklaşımlarını yansıtmıştır.⁵⁴ Bu yaklaşım, onun tefsirinin geniş bir okuyucu kitlesi tarafından kabul görmesini sağlamış ve eserlerinin İslam dünyasında büyük bir etki yaratmasına yol açmıştır.

Derveze, klasik Ehl-i Sünnet anlayışını çağdaş bir yaklaşımla birleştirerek, modern tefsir literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Onun yorumları, hem geleneksel İslam anlayışına sadık kalmak isteyenler hem de modern dünyanın sorunlarına çözüm arayanlar için değerli bir kaynak olmuştur. Bu nedenle, Derveze'nin tefsiri, Ehl-i Sünnet'in modern dönemdeki temsilcilerinden biri olarak İslam tefsir geleneğinde kalıcı bir yer edinmiştir.

Sonuç olarak, Derveze'nin tefsirinde Ehl-i Sünnet'in literal ve dengeli anlayışı açıkça görülmektedir. Onun tefsiri, İslam düşünce tarihinde hem geleneksel hem de modern tefsir yaklaşımlarını anlamak için önemli bir referans kaynağıdır.

⁵¹ Zekeriya Kurşun, "Muhammed İzzet Derveze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/187.

⁵² Muhammed İzzet Derveze, *Muzekkirâtu Muhammed İzzet Derveze* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 142-143.

⁵³ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs Muretteb Hasebi Tertîbi'n-Nuzûl* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1431), 3/334-335.

⁵⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 8/591-593.

3. ALLAH'IN ZÂTI VE SIFATLARINA İTİKADÎ YAKLAŞIMLAR

Allah'ın zâtı ve sıfatları, İslam teolojisinin en temel meselelerinden biridir. Bu konu, Allah'ın mutlak birliği (tevhid) ilkesi etrafında şekillenmiş, ancak farklı ekollerin teolojik yaklaşımlarına göre çeşitlenmiştir. Müfessirler, Kur'an'da Allah'ın zâtı ve sıfatları ile ilgili ayetleri yorumlarken, kendi itikadî perspektiflerini yansıtmışlardır. Zemahşeri ve Derzeze gibi iki önemli tefsirci, mensup oldukları Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet ekollerinin etkisiyle bu ayetlere farklı yaklaşımlar geliştirmiştir. Zemahşeri, rasyonalist ve tevhid merkezli bir anlayışla Allah'ın sıfatlarını ele alırken, Derzeze daha literal ve geleneksel bir yöntemle bu meseleleri değerlendirmiştir.

3.1. Zemahşeri'nin Allah'ın Zatı ve Sıfatlarına Yaklaşımı

Zemahşeri'nin Allah'ın zâtı ve sıfatlarına yaklaşımı, Mu'tezile'nin rasyonalist ve tevhid merkezli teolojik anlayışına dayanmaktadır. Mu'tezile mezhebinin temel ilkelerinden biri olan tevhid, Allah'ın zatının mutlak birliğini ve benzersizliğini vurgular. Zemahşeri, bu ilke doğrultusunda, Allah'ın sıfatlarını Kur'an'da geçen literal ifadelerin ötesinde metaforik ve mecazî bir şekilde yorumlamıştır.⁵⁵

Binaenaleyh Zemahşeri, Allah'ın sıfatlarını zatından ayrı varlıklar olarak kabul etmez. Ona göre, sıfatlar Allah'ın zatıyla kaimdir ve zatından bağımsız bir gerçeklikleri yoktur. Örneğin, Allah'ın “ilim”, “kudret” ve “hayat” gibi sıfatları, Allah'ın zatının bir parçasıdır ve O'nun varlığının mükemmelliğini ifade eder. Zemahşeri, sıfatların bağımsız bir varlık olarak düşünülmesinin, tevhid ilkesine aykırı olacağını savunur.⁵⁶ Bu yaklaşımıyla Zemahşeri, Ehl-i Sünnet'ten belirgin bir şekilde ayrılmaktadır; çünkü Ehl-i Sünnet, sıfatların zatla birlikte kadim olduğunu kabul eder.⁵⁷

Zemahşeri, Kur'an'da geçen ve insanî özellikler gibi görünen ifadeleri, tevhid anlayışına uygun olarak mecazî anlamda yorumlamıştır. Örneğin: “Allah'ın eli”⁵⁸ Zemahşeri'ye göre bu ifade, Allah'ın kudretini ve yardımını temsil eder. Allah'ın fiziksel

⁵⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf 'an Hakaiki Ğavâmidî't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Âkâvili fi Vucûhi't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdusselam Şahin (Beirut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2015), 3/52.

⁵⁶ ez-Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 1/338-340.

⁵⁷ Ebu'l-Berekât Abdullah ibn Ahmed İbn Mahmûd Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hekaiku't-Te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedîvî (Beirut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998), 1/237-238.

⁵⁸ Fetih, 48/10.

bir eli olduğu düşüncesi, tevhid ilkesine ve Allah'ın aşkınlığına aykırı olarak değerlendirilir.⁵⁹ “Allah'ın yüzü”⁶⁰ ifadesi de Allah'ın zatını veya O'nun rızasını temsil eder. Zemahşeri, Allah'a herhangi bir fiziksel özellik atfetmenin insanî bir hata olduğunu belirtir.⁶¹ Bu tür yorumlar, Zemahşeri'nin Mu'tezile'nin antropomorfizm karşıtı duruşunu tefsirlerinde nasıl uyguladığını gösterir.

Zemahşeri, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili yorumlarında O'nun mutlak adaleti ve kudretine büyük önem verir. Allah'ın insanlara adaletle muamele ettiği ve kimseye zulmetmediği anlayışı, Zemahşeri'nin va'd-va'id ve büyük günah işleyenler konusundaki görüşlerinin temelini oluşturur.⁶²

Zemahşeri, Allah'ın zatını insan kavrayışının ötesinde ve aşkın bir varlık olarak tanımlar. Allah'ın herhangi bir şekilde mahlukatına benzetilmesi, onun tefsirinde kesinlikle reddedilir.⁶³ Bu yaklaşımıyla, Allah'ın mutlak birliğini ve eşsizliğini vurgulayan bir teolojik çerçeve oluşturur.

Zemahşeri'nin Allah'ın zatı ve sıfatlarına ilişkin bu yorumları, onun Mu'tezile mezhebinin ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve tevhid ilkesini merkeze aldığını göstermektedir. Bu rasyonalist yaklaşım, onun tefsirini özgün ve derinlikli kılmış, aynı zamanda teolojik tartışmalara katkı sağlamıştır.

3.1.1. Allah'ın Sıfatlarının Mecazî Yorumu

Zemahşeri'nin tefsirinde, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili Kur'an'da geçen ifadeler, sıkı bir tevhid anlayışına uygun olarak mecazî bir çerçevede ele alınmıştır. Bu yaklaşım, Mu'tezile mezhebinin Allah'ın sıfatlarını O'nun zatından bağımsız düşünmeme ilkesiyle doğrudan ilişkilidir.⁶⁴ Zemahşeri, Allah'a insana özgü herhangi bir fiziksel özellik veya sıfat atfetmenin, O'nun mutlak birliğini zedeleyeceğine inanır. Bu nedenle, Kur'an'da

⁵⁹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4/335-336.

⁶⁰ Bakara, 2/115.

⁶¹ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1/180-181.

⁶² ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1/502.

⁶³ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 4/818-819.

⁶⁴ Nahide Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı -Me'mun Dönemi-* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 78-79.

Allah'ın sıfatlarıyla ilgili kullanılan insanî nitelikteki ifadeleri, tamamen mecazî bir dille açıklamıştır.⁶⁵

Kur'an'da sıkça geçen “Allah'ın eli”⁶⁶ ifadesi, -daha önce de ifade edildiği gibi- Zemahşeri tarafından mecazî anlamda yorumlanır. Ona göre, bu ifade Allah'ın kudretini, otoritesini ve yardımını sembolize eder. Zemahşeri, Allah'ın bir eli olduğu fikrini literal anlamda almanın, insanî bir özellik atfetmek anlamına geleceğini ve bunun tevhid ilkesine aykırı olduğunu belirtir.⁶⁷ Kur'an'da geçen “Allah'ın yüzü”⁶⁸ ifadesi, Zemahşeri tarafından Allah'ın zatı veya rızası olarak yorumlanır. Bu bağlamda, Allah'ın yüzünün fiziksel bir organ olmadığı, O'nun varlığı ve manevi huzurunu temsil ettiği belirtilir. Bu yorum, Allah'ın zaman ve mekânın ötesinde olduğunu vurgular.⁶⁹

“Rahman Arş'a istiva etti”⁷⁰ ayeti, Zemahşeri tarafından Allah'ın mutlak otoritesini ve hükümlerliğini ifade eden bir mecaz olarak ele alınır. Ona göre, istiva kelimesinin literal anlamda kabul edilmesi, Allah'ın bir mekânda bulunduğunu ima eder ki bu, Allah'ın aşkınlığı ve zatının benzersizliğiyle çelişir.⁷¹

Zemahşeri'nin mecazî yorumları, Kur'an'ın dilsel zenginliğine ve edebi üslubuna dayanır. Ona göre, Kur'an, muhataplarının anlayışına hitap eden bir dil kullanır ve bu nedenle bazı ifadeler insan algısına uygun kavramlarla aktarılmıştır. Ancak bu ifadeler, Allah'ın mutlak birliğini ve eşsizliğini anlamaya yönelik bir rehber olarak mecazî çerçevede ele alınmalıdır.⁷²

Zemahşeri'nin Allah'ın sıfatlarına ilişkin mecazî yorumları, özellikle Ehl-i Sünnet ekolünden eleştiriler almıştır. Bu eleştiriler, Zemahşeri'nin literal yorumları terk ettiği ve Allah'ın sıfatlarının gerçekliğini inkâr ettiği iddialarına dayanmaktadır.⁷³

⁶⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/751.

⁶⁶ Fetih, 48/10.

⁶⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/335.

⁶⁸ Bakara, 2/115.

⁶⁹ Ahmed İbn Muhammed el-Hüfî, *ez-Zemahşerî* (byy: Dâru'l-Fikri'l-'Arâbî, 1966), 231.

⁷⁰ Taha, 20/5.

⁷¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/51-52.

⁷² Polat, *İslâm Tefsir Geleneginde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye, Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, 235.

⁷³ Nasiruddîn Ebu Said Abdullah İbn Ömer Beydâvî, *Envâru 'l-Tenzîl ve Esrâru 'l-Te'vîl* (Beyrut: Dâru Sadr, 2001), 1/102.

Zemahşeri'nin bu yaklaşımı, Kur'an'ın edebi ve sembolik yönünü anlamada önemli bir katkı sağlarken, teolojik tartışmalarda farklı perspektifler sunması açısından da dikkat çekicidir. Zemahşeri'nin bu yöntemi, İslam düşünce geleneğinde hem takdir hem de eleştiri ile karşılanmış ve günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

3.1.2. Tevhid ve Taaddüd-ü Kudema Anlayışı

Zemahşeri, Mu'tezile'nin rasyonalist yaklaşımına uygun olarak, Allah'ın zatının mutlak birliğini her türlü şüpheden ve ortaklıktan arınmış bir şekilde yorumlar. Bu anlayış, özellikle sıfatlar meselesinde çoklu kadim varlıkların varlığı fikrini reddetme üzerine kuruludur.⁷⁴ Zemahşeri'ye göre, Allah'ın sıfatlarını zatından bağımsız birer varlık olarak kabul etmek, birden fazla kadim varlığın varlığını öne sürmek anlamına gelir ve bu, tevhid ilkesine aykırıdır.⁷⁵

Zemahşeri'nin tevhid anlayışı, Allah'ın hem zat hem de sıfat açısından birliğini ve eşsizliğini vurgular. Tevhid, Allah'ın hiçbir varlığa benzemediği ve O'na hiçbir şeyin denk olmadığı fikrini temel alır. Zemahşeri, tefsirlerinde bu ilkeyi özellikle şu açılardan ele almıştır: Zemahşeri, Allah'ın zatının her türlü parçalanma, bölünme veya çoğalma ihtimalinden uzak olduğunu savunur.⁷⁶

Zemahşeri, Allah'ın sıfatlarının zatının dışında ayrı bir varlık olarak düşünülmesinin, birden fazla kadim varlığın kabulüne yol açacağını belirtir. Bu nedenle, Allah'ın "ilim", "kudret" ve "hayat" gibi sıfatları, zatın bir parçası olarak kabul edilmeli ve tevhid ilkesine uygun bir şekilde yorumlanmalıdır. Örneğin, "*Allah her şeyi bilendir*"⁷⁷ ayetini yorumlarken, Allah'ın ilminin zatının bir özelliği olduğunu ve bağımsız bir varlık olarak değerlendirilemeyeceğini savunur.⁷⁸

Taaddüd-ü kudema, yani Allah'tan başka birden fazla kadim varlığın kabulü, Mu'tezile mezhebi tarafından şiddetle reddedilen bir görüştür. Zemahşeri de bu görüşü tevhid ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirir. Ona göre, Allah'ın sıfatlarını zatından bağımsız birer varlık olarak kabul etmek, Allah'tan başka kadim varlıkların bulunduğunu

⁷⁴ Kemal Cebri Abheri, *ez-Zemahşeri Siretuhi Asâruhu Mezhebuhu 'n-Nahvi* (Hartum: Dâru'l-Cinân, 2014), 35.

⁷⁵ *ez-Zemahşeri, el-Keşşâf*, 2/154.

⁷⁶ *ez-Zemahşeri, el-Keşşâf*, 4/637.

⁷⁷ Bakara, 2/282.

⁷⁸ *ez-Zemahşeri, el-Keşşâf*, 1/322-323.

öne sürmek anlamına gelir. Bu, hem Kur'an'ın mesajıyla hem de tevhid inancının temel esaslarıyla çelişir.

Zemahşeri'nin bu konudaki yaklaşımı, özellikle Ehl-i Sünnet'in sıfatların zatla birlikte kadim olduğunu savunan görüşünden ayrılır. Ehl-i Sünnet, Allah'ın sıfatlarının O'nun zatından ayrı olmadığını ancak zatiyle birlikte ezeli ve ebedi olduğunu kabul eder.⁷⁹ Zemahşeri ise, sıfatları zatın bir parçası olarak değerlendirir ve sıfatların ayrı bir kadim varlık olarak görülmesini kesin bir dille reddeder.⁸⁰

Zemahşeri'nin bu yaklaşımı, özellikle tevhid ve sıfatlarla ilgili ayetlerin yorumunda açıkça görülür. Örneğin: “Allah, kendisinden başka ilah yoktur”⁸¹ Bu ayeti, Allah'ın mutlak birliğini ve her türlü ortaklıktan münezzeh olduğunu vurgulamak için yorumlar. “Hiçbir şey O'nun dengi değildir”⁸² Ayet, Allah'ın zatının ve sıfatlarının benzersiz olduğunu ifade eder ve taaddüd-ü kudema fikrini çürütmek için bir delil olarak sunulur.⁸³

Sonuç olarak Zemahşeri'nin tevhid ve taaddüd-ü kudema anlayışı, Allah'ın zati ve sıfatları arasındaki ilişkiyi tevhid ilkesi doğrultusunda açıklama çabasıdır. Bu yaklaşım, Allah'ın birliğini vurgulayan rasyonalist bir tefsir metodolojisine dayanmaktadır. Zemahşeri'nin bu görüşleri, Mu'tezile'nin teolojik ilkelerini tefsir pratiğine yansıtarak, hem İslam düşünce tarihinde hem de tefsir literatüründe kalıcı bir etki bırakmıştır. Ancak bu görüşler, özellikle sıfatlar konusundaki literal anlayışı savunan Ehl-i Sünnet ekolü tarafından eleştirilmiştir. Buna rağmen Zemahşeri'nin tevhid ve sıfat anlayışı, İslam düşüncesinde derinlemesine bir tartışmanın kapılarını aralamıştır.

3.2. Derveze'nin Allah'ın Zatı ve Sıfatlarına Yaklaşımı

Muhammed İzzet Derveze, Ehl-i Sünnet çizgisinde tefsir yapan bir müfessir olarak, Allah'ın zati ve sıfatları konusunda geleneksel ve literal bir yaklaşımı benimsemiştir. Derveze'nin tefsirlerinde, Kur'an'da geçen Allah'ın sıfatlarına ilişkin ifadeler, Ehl-i Sünnet'in temel prensiplerine uygun şekilde yorumlanmıştır. Onun

⁷⁹ Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed Neseî, *Neseî, Ebu'l-Muîn. (2003). Tebsiratü'l-Edille. nşr., Hüseyin Atay ve Şaban Ali Gündüz. Ankara: DİB Yayınları. (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 82-83.*

⁸⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/661.

⁸¹ Bakara, 2/255.

⁸² İhlas, 112/4.

⁸³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/818-819.

yaklaşımı, Allah'ın sıfatlarını literal anlamıyla kabul etmek, ancak bu sıfatların mahiyetini insana benzemezlik (tenzih) ilkesi doğrultusunda açıklamak üzerine kuruludur.⁸⁴ Derveze, Allah'ın zatını ve sıfatlarını insan kavrayışının ötesinde aşkın bir varlık olarak tanımlarken, literal anlamdan uzaklaşmadan yorum yapmayı tercih etmiştir.⁸⁵

Derveze, Allah'ın zatı ve sıfatlarını bir bütün olarak ele alır. Ona göre, Allah'ın sıfatları, zatının ayrılmaz bir parçasıdır; ancak sıfatların zatla birlikte kadim olduğu kabul edilir. Bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet'in temel teolojik görüşleriyle uyumludur. Derveze, Allah'ın zatına ilişkin "*Hiçbir şey O'nun dengi değildir*"⁸⁶ ayetini yorumlarken, Allah'ın sıfatlarının da benzersiz olduğunu ve yaratılmışların sıfatlarıyla kıyaslanamayacağını vurgular.⁸⁷

Derveze'nin Allah'ın sıfatlarına yaklaşımında literal anlayış ön plandadır. Kur'an'da geçen antropomorfik ifadeleri, literal anlamda kabul eder; ancak bu sıfatların Allah'a uygun bir şekilde yorumlanması gerektiğini savunur.⁸⁸ Mesela Derveze, "*Allah'ın eli*"⁸⁹ ifadesini, Allah'ın kudretini ve otoritesini temsil eden bir sıfat olarak literal anlamıyla kabul eder. Ancak bu elin, insana özgü fiziksel bir el olmadığı, Allah'ın benzersizliğini ifade eden bir kavram olduğu belirtilir. Bu yaklaşım, antropomorfik ifadelerin Kur'an'ın muhataplarının anlayabileceği bir dille açıklandığını, ancak Allah'a insana benzerlik atfetmekten kaçınılması gerektiğini vurgular.⁹⁰

Derveze, "*Allah'ın yüzü*"⁹¹ ifadesini Allah'ın zatı ve rızası olarak açıklar. Bu ifadeyi de öncekinde olduğu gibi literal anlamında kabul etmekle birlikte, Allah'ın yüzünün yaratılmışların yüzüne benzemediğini, dolayısıyla sıfatların mahiyetinin insan anlayışının ötesinde olduğunu ifade eder.⁹² "*Rahman Arş'a istiva etti*"⁹³ ayeti, Allah'ın mutlak otoritesini ve hükümlerliğini ifade eder. Derveze'ye göre, istiva kavramı literal

⁸⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 8/591.

⁸⁵ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 3/187-188.

⁸⁶ İhlas, 112/4.

⁸⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 2/70-71.

⁸⁸ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 8/589-590.

⁸⁹ Fetih, 48/10.

⁹⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 8/591.

⁹¹ Bakara, 2/115.

⁹² Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 6/225-226.

⁹³ Taha, 20/5.

anlamda alınmalı, ancak bu Allah'ın fiziksel bir mekânda bulunmasını ima etmemelidir.⁹⁴ Bu yorum, Allah'ın aşkınlığını ve tevhid anlayışını destekleyen bir çerçevede sunulur.

Derveze, Allah'ın sıfatlarının literal anlamıyla kabul edilmesine rağmen, bu sıfatların insanî özelliklerle kıyaslanamayacağını vurgular. Tenzih ilkesi gereği, Allah'ın sıfatları benzersizdir ve yaratılmışların hiçbir sıfatına benzetilemez. Bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet'in klasik teolojik anlayışıyla tam bir uyum içindedir. Zira kendisi ehl-i sünnet çizgisini benimsemiş bir müfessir olarak tanınır. Ona göre, Kur'an'da Allah'ın zatıyla ilgili kullanılan el, sağ, sol, yüz, istiva, inme, gelme, üst, alt, ön, dürme, kabzetme ve üfleme gibi ifadeler, muhataplara çağrışımsal bir anlatım sunmayı hedefleyen bir üslup ve ifade biçimiyle verilmiştir. Bunun nedeni, Kur'an'ın hitap ettiği topluluğun, güç, kuşatıcılık, her şeyi kapsama, sürekli var olma ve dinamik bir hareketliliği ancak bu tür somut ifadelerle kavrayabilecek bir zihinsel yapıya sahip olmasıdır. Bu tür anlamların etkili bir şekilde aktarımı için böylesi ifadeler tercih edilmiştir.⁹⁵

Derveze'nin tefsirinde, Allah'ın kudreti ve insan kavrayışı arasındaki ilişki önemli bir yer tutar. Ona göre, Allah'ın zatı ve sıfatları, insan aklının sınırlarını aşan bir derinliğe sahiptir. Bu nedenle, Allah'ın sıfatlarının mahiyeti üzerinde detaylı spekülasyonlara girmek yerine, bu sıfatların Kur'an'da sunulduğu şekliyle kabul edilmesi gerektiğini savunur.⁹⁶

Derveze'nin tefsiri, Kur'an'da geçen ifadeleri anlamaya yönelik dengeli bir yöntemle hem literal anlamı korur hem de Allah'ın aşkınlığını vurgular. Bu yaklaşım, Derveze'nin Ehl-i Sünnet çizgisinde bir müfessir olarak, geleneksel tefsir anlayışına sadık kaldığını ve aynı zamanda modern dönemde bu anlayışı güncellediğini göstermektedir.

3.2.1. Kur'an'daki Allah'ın Sıfatlarının Literal Yorumu

Derveze, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili Kur'an'da geçen ifadeleri literal anlamda kabul eden bir yaklaşım sergilemiştir. Derveze'ye göre, Kur'an'da Allah'a atfedilen sıfatlar,

⁹⁴ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 3/187-188.

⁹⁵ Muhammed İzzet Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usul*, çev. Vahdettin İnce (Bursa: Ekin Yayınları, 1997), 167.

⁹⁶ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 2/200.

insanlar için bir açıklama kolaylığı sağlamak üzere ifade edilmiş olup, bu sıfatların anlamı Allah'a özgü bir biçimde kavranmalıdır.

Derveze'nin literal yorumu, Allah'ın sıfatlarının ifade ettiği gerçeklikleri açık bir şekilde ortaya koymayı amaçlar. Ancak, bu sıfatların insanî özelliklerle karıştırılmaması gerektiğini savunur. Derveze, Kur'an'daki Allah'ın sıfatlarına dair ifadelerin, müminlere Allah'ın kudretini, büyüklüğünü ve rahmetini anlamaları için bir rehber olduğunu savunur. Bu sıfatlar, Allah'ın insanlara yakınlığını ve onları kuşatan kudretini ifade eder.⁹⁷

Binaenaleyh Derveze'nin yorumlarında şu noktaların vurgulandığı söylenebilir: Allah'ın sıfatları, insan zihnine hitap eden bir açıklama sunarken, bu sıfatların mahiyeti sadece Allah'a özgüdür. Sıfatlar, Allah'ın insanlarla olan ilişkisinin ve evrendeki hâkimiyetinin bir göstergesidir.

Derveze'nin literal yaklaşımı, sıfatların gerçekliğini vurgulaması nedeniyle eleştirilere açık olmuştur. Bazı eleştirmenler, literal yorumların sıfatların mahiyetini fazla basitleştirdiğini ileri sürmüşlerdir.⁹⁸ Ancak Derveze, bu eleştirilerin aksine, literal anlamın Kur'an'ın dilsel ve bağlamsal bütünlüğünü koruduğunu ve sıfatların aşkınlık ilkesiyle çelişmediğini savunur.⁹⁹

Sonuç olarak Derveze'nin Kur'an'daki Allah'ın sıfatlarına ilişkin literal yorumu, Ehl-i Sünnet geleneğine uygun bir şekilde, hem sıfatların anlamını korur hem de Allah'ın insanî özelliklerden uzak, aşkın bir varlık olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, Derveze'nin tefsirinde Allah'ın büyüklüğünü ve insan kavrayışının ötesindeki mahiyetini anlamaya yönelik dengeli bir çerçeve sunar. Literal anlam, Allah'ın sıfatlarının gerçekliğini ifade ederken, tenzih ilkesi bu sıfatların Allah'a özgü bir şekilde anlaşılmasını sağlar.

3.2.2. Sıfatların İnsan Kavrayışına Uyarlanması

Derveze'nin tefsirinde Allah'ın sıfatları, insan zihninin anlaması için uyarlanmış ifadeler olarak ele alınır. Bu yaklaşım, Kur'an'ın beşerî muhataplarına hitap eden bir kitap

⁹⁷ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 7/328.

⁹⁸ Japarakunov Belek, *Muhammed İzzet Derveze'nin Asru'n-Nebî ve Siretu'r-Resûl Adlı Eserlerinin Tefsir Yönü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı, 2009), 69-71.

⁹⁹ Derveze, *Kur'an'ı Anlamada Usul*, 62.

olduğu gerçeğinden hareketle, Allah'ın sıfatlarının insanların anlayabileceği bir dil ve bağlamda ifade edildiğini kabul eder. Derveze'ye göre, bu uyarlama Allah'ın sıfatlarının mahiyetini sınırlamaz; aksine, O'nun büyüklüğünü ve benzersizliğini insan zihninin kavrayış sınırları içinde anlamaya yönelik bir araç sunar.¹⁰⁰

Derveze, Kur'an'da geçen Allah'ın sıfatlarına ilişkin ifadelerin, insana hitap etme amacıyla beşerî kavramlarla sunulduğunu belirtir. Ancak bu ifadelerin mahiyeti, Allah'a özgü olup, insanlar için kullanılan kavramlarla aynı anlamı taşımamaktadır. Derveze, insanların Allah'ın sıfatlarını tam anlamıyla kavrayamayacağını, bu nedenle Kur'an'ın Allah'ın sıfatlarını açıklarken beşerî algıya uygun ifadeler kullandığını savunur. Ona göre, Kur'an'da kullanılan sıfatlar: a) İnsanların Allah'ın büyüklüğünü ve kudretini daha iyi anlamasını sağlar. b) Allah'ın mahiyetini değil, insanın Allah'la olan ilişkisini açıklamaya yöneliktir.¹⁰¹

Bu durum, Allah'ın sıfatlarının mahiyetinin yaratılmışların sıfatlarından tamamen farklı olduğu ve insanın sınırlı kavrayışıyla bu farklılığın tam olarak idrak edilemeyeceği anlamına gelir.

Derveze'nin bu yaklaşımı, Allah'ın insanlara olan yakınlığını ve iletişimini vurgular. Kur'an'daki sıfatlar, Allah'ın aşkınlığını ihlal etmeyen bir şekilde, insanlarla O'nun arasındaki ilişkiyi güçlendiren bir dil kullanır. Bu dil, insanlar için Allah'ı daha iyi tanımak ve anlamak için bir kapı açar. Ayrıca Derveze'nin Allah'ın sıfatlarını insan kavrayışına uyarlanmış olarak yorumlaması, Kur'an'ın evrensel hitabını ve insana yol gösterici işlevini destekler. Bu sıfatlar, Allah'ın mahiyetini insan anlayışına indirgmeden, Allah'ın büyüklüğünü ve aşkınlığını beşerî bir çerçevede ifade eder. Derveze'nin yaklaşımı, Kur'an'ın Allah tasavvurunu açıklarken hem literal hem de pratik bir perspektif sunar ve sıfatların ilahi mahiyetini muhafaza ederken insanların bu kavramları anlamasını kolaylaştırır.

¹⁰⁰ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 8/231-233.

¹⁰¹ Abdulhalim Alphan, *Muhammed İzzet Derveze'nin et-Tefsîru'l-Hadîs Eserinde Nüzul Sebepleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 39.

4. KARŞILAŞTIRMALI ANALİZ: ZEMAŞERİ VE DERVEZE

Zemahşeri ve Derveze, farklı teolojik ekollere mensup olmalarına rağmen, Kur'an tefsirinde itikadî konulara dair benzerlikler ve farklılıklar ortaya koymuşlardır. Zemahşeri'nin Mu'tezile mezhebine dayanan rasyonalist ve mecazî yorumları, Derveze'nin Ehl-i Sünnet çizgisindeki literal ve geleneksel yaklaşımlarıyla keskin bir tezat oluşturur. Bununla birlikte, her iki müfessir de Kur'an'ı merkeze alarak, Allah'ın zatı ve sıfatları gibi temel itikadî meselelerde benzer bazı vurgu ve amaçlara sahiptir.

4.1. Temel Benzerlikler

Her ne kadar Zemahşeri ve Derveze, farklı mezhep ve teolojik geleneklere bağlı olsa da tefsirlerinde ortak noktalar bulunur. Bu benzerlikler hem Kur'an'ın ortak bir metin olarak ele alınmasından hem de İslam'ın temel inanç ilkelerine duyulan ortak sadakatten kaynaklanmaktadır.

1. Tevhid İlkesine Bağlılık: Her iki müfessir de Allah'ın birliği (tevhid) ilkesine derin bir bağlılık göstermiştir. Zemahşeri, tevhid ilkesini, Allah'ın sıfatlarını zatıyla birleştirerek ve herhangi bir çokluğa izin vermeyecek şekilde yorumlamıştır. Onun tefsirinde, sıfatlar bağımsız bir varlık olarak değil, Allah'ın zatının bir parçası olarak değerlendirilmiştir.¹⁰²

Derveze, tevhid ilkesine sadık kalarak, sıfatları literal anlamda kabul etmesine rağmen, bu sıfatların Allah'ın zatıyla uyumlu ve O'nun benzersizliğini ifade ettiğini vurgulamıştır. Her iki müfessir de Allah'ın eşsizliğini ve ortaklık kabul etmezliğini tefsirlerinde öne çıkarmıştır.¹⁰³

2. İnsanın Allah Karşısındaki Acizliği: Her iki müfessir de insanın Allah'ın kudreti ve bilgisi karşısındaki sınırlı ve aciz konumuna dikkat çekmiştir. Zemahşeri, insan aklını yüceltmesine rağmen, Allah'ın zatı ve sıfatlarının mahiyetinin insan tarafından tam olarak anlaşılamayacağını savunmuştur.¹⁰⁴ Derveze, Allah'ın sıfatlarının literal anlamını

¹⁰² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/149-151.

¹⁰³ Derveze, *et-Tefsîru 'l-Hadis*, 2/252.

¹⁰⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/338.

kabul etmekle birlikte, bu sıfatların mahiyetinin insan aklının ötesinde olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁵

3. Ahlaki ve Toplumsal Mesajlara Önem: Zemahşeri ve Derzeze, tefsirlerinde itikadî meselelerin yalnızca bireysel iman açısından değil, aynı zamanda toplumsal düzen açısından da önemli olduğunu belirtmişlerdir. Zemahşeri, ayetleri, adalet, dürüstlük ve toplumsal sorumluluk bağlamında yorumlamış ve tevhid anlayışının toplumsal düzen üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Derzeze, ayetlerin literal anlamını toplumsal hayata uyarlamış, özellikle Allah'ın sıfatlarının insanlar arasında ahlaki bir rehber olarak işlev gördüğünü savunmuştur.

4.2. Temel Farklılıklar

Zemahşeri ve Derzeze, Allah'ın zatı ve sıfatlarına ilişkin yorumlarında, mensubu oldukları teolojik ekollerin etkisiyle belirgin farklılıklar sergilemiştir. Zemahşeri'nin Mu'tezile'ye dayanan rasyonalist ve mecazî yaklaşımı, Derzeze'nin Ehl-i Sünnet'e uygun literal ve geleneksel yorumlarıyla birçok noktada çelişmektedir. Bu temel farklılıklar, sıfatların mahiyeti, ayetlerin yorumlanma yöntemi ve itikadî meselelerin ele alınış biçiminde kendini göstermektedir.

1. Sıfatların Mahiyeti: Zemahşeri ve Derzeze'nin Allah'ın sıfatlarını yorumlama biçimleri, onların teolojik yaklaşımlarını en açık şekilde ortaya koymaktadır: Allah'ın sıfatlarını, zatından bağımsız varlıklar olarak kabul etmeyen Zemahşeri, sıfatları mecazî olarak yorumlar. Ona göre, sıfatların literal kabulü, Allah'tan bağımsız kadim varlıkların varlığını öne sürmek anlamına gelir ve bu durum, tevhid ilkesine aykırıdır.¹⁰⁶

Derzeze ise Allah'ın sıfatlarını literal anlamda kabul eder, ancak bu sıfatların insan sıfatlarına benzetilemeyeceğini vurgular. Örneğin, "Allah'ın eli" ifadesi, O'nun kudretini temsil eden gerçek bir sıfat olarak görülür, ancak bu "el" in mahiyeti insanî bir organa benzetilmez.¹⁰⁷

2. Ayetlerin Yorumlanma Yöntemi: Ayetlerin tefsirindeki yöntemsel farklılıklar, iki müfessirin teolojik yaklaşımlarını yansıtır: Zemahşeri, rasyonalist bir metodoloji

¹⁰⁵ Derzeze, *et-Tefsîru 'l-Hadis*, 2/75.

¹⁰⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/54-54.

¹⁰⁷ Derzeze, *et-Tefsîru 'l-Hadis*, 4/337.

benimsemiştir. Kur'an'daki ayetlerin anlamını, akıl ve mantık doğrultusunda yorumlamış, literal anlamı ikinci plana atmıştır. Örneğin, “Rahman Arş’a istiva etti” ayetini, Allah’ın hükümrancılığını ve otoritesini ifade eden mecazî bir ifade olarak yorumlar ve fiziksel bir “yerleşme” anlamını reddeder.¹⁰⁸

Derveze ise, ayetleri literal anlamda ele alır ve bu anlamı korumaya öncelik verir. Aynı ayeti, Allah’ın mutlak otoritesini literal bir şekilde ifade eden bir sıfat olarak yorumlar. Ancak, bu otoritenin insanî bir anlamla sınırlandırılmayacağını ve Allah’ın aşkınlığını koruyacağını vurgular.¹⁰⁹

3. İnsan İradesi ve Kader: Kader ve insan iradesi konusundaki farklılıklar da dikkat çekicidir. Zira Zemahşeri, Mu'tezile'nin adalet ilkesi doğrultusunda, insanın fiillerinden tamamen sorumlu olduğunu savunur. İnsan, özgür iradesiyle seçim yapar ve kader, Allah’ın insanların iradelerine müdahale etmeden düzenlediği bir sistem olarak görülür.¹¹⁰ Derveze ise, insan iradesi ile Allah’ın küllî iradesi arasında bir denge gözetir. İnsan, cüz’î iradesiyle seçim yapar, ancak bu seçimler Allah’ın küllî iradesinin ve mutlak kudretinin bir parçası olarak işler. Bu yaklaşım, Ehl-i Sünnet’in kader anlayışını yansıtır.¹¹¹

Anlaşıldığı kadarıyla Zemahşeri ve Derveze arasındaki temel farklılıklar, teolojik ekollerinin Allah’ın sıfatları, insan iradesi ve ayetlerin yorumu konularındaki farklı önceliklerinden kaynaklanmaktadır. Zemahşeri, rasyonalist bir yaklaşımla mecazî yorumları tercih ederken, Derveze literal yorumları benimseyerek Ehl-i Sünnet’in geleneksel çizgisinde kalmıştır. Bu farklılıklar, İslam tefsir geleneğindeki çeşitliliği ve zenginliği gözler önüne sermektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Zemahşeri ve Derveze, İslam tefsir geleneğinde farklı teolojik ekolleri temsil etmelerine rağmen, Kur'an’ı anlamada derin katkılar sunmuş iki önemli müfessirdir. Zemahşeri’nin Mu'tezile çizgisindeki rasyonalist ve mecazî yorumları, özellikle akıl ve

¹⁰⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/52-53.

¹⁰⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, 3/188-189.

¹¹⁰ Mâturîdî - Baslûm, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, 1/138.

¹¹¹ Hüseyin Ömer Hammade, *Muhammed İzzet Derveze* (Şam: Dâru'l-Kuteybe, 1983), 124.

mantık temelli teolojik tartışmalara zemin hazırlamıştır. Onun tefsiri, Allah'ın zatı ve sıfatları gibi itikadî meselelerde insan aklını öne çıkarırken, tevhid ilkesini merkeze alarak ayetlere derin bir felsefi boyut kazandırmıştır. Bu yönüyle Zemahşeri, İslam teolojisinde rasyonalist düşüncenin etkili bir savunucusu olarak öne çıkar.

Derveze ise Ehl-i Sünnet'in literal ve geleneksel çizgisinde, Kur'an'ın doğrudan mesajını anlamaya yönelik bir yaklaşım sergilemiştir. Onun tefsirlerinde Allah'ın sıfatları ve diğer itikadî meseleler, Kur'an'ın dili ve bağlamına sadık kalarak açıklanmıştır. Derveze'nin bu yöntemi, modern dönemdeki tefsir çalışmalarına rehberlik edecek pratik bir çerçeve sunmuş, Ehl-i Sünnet teolojisinin zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanabileceğini göstermiştir.

Zemahşeri ve Derveze'nin tefsirleri, İslam teolojisindeki farklı düşünce ekollerinin Kur'an'ı nasıl anladığını ve yorumladığını anlamak için kritik bir kaynak oluşturmaktadır. Zemahşeri'nin akılcı yaklaşımı ve Derveze'nin literal yorumu, İslam düşüncesinin zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koyarak tefsir geleneğinin farklı boyutlarını aydınlatmıştır.

Modern dönemde, itikadî meseleler üzerine yapılan tefsir çalışmaları hem bireysel iman açısından hem de toplumsal düzenin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Günümüzde Müslüman toplumlar, küreselleşme, bilimsel ilerlemeler ve felsefi akımların etkisiyle yeni inanç sorunlarıyla karşı karşıyadır. Bu bağlamda, Kur'an'daki itikadî meselelerin yeniden ele alınması ve çağdaş meselelerle ilişkilendirilmesi gerekmektedir.

Zemahşeri ve Derveze gibi müfessirlerin tefsirlerinde ele aldıkları itikadî konular, modern Müslüman bireylerin inançlarını pekiştirme ve akıl ile nakil arasındaki dengeyi kurma açısından önemli bir rehberlik sunmaktadır. Zemahşeri'nin rasyonalist yaklaşımı, modern dönemde inançla akıl arasında köprü kurmaya çalışan bireyler için anlamlı bir model sunar. Derveze'nin literal yorumları ise, Kur'an'ın doğrudan mesajını anlamaya yönelik çağdaş çabalar için pratik bir zemin sağlar.

İtikadî tefsirlerin günümüzdeki önemi, yalnızca bireysel iman açısından değil, toplumsal barış ve dinî birlik açısından da kendini göstermektedir. Farklı mezhep ve

ekollerin itikadî yorumlarının incelenmesi, İslam dünyasında diyalog ve hoşgörüyü teşvik eden bir yaklaşımı destekleyebilir.

Sonuç olarak Zemahşeri ve Derveze'nin tefsirleri, İslam teolojisindeki farklı ekollerin Kur'an'ı anlama ve açıklama çabalarının eşsiz birer örneğidir. Günümüzde bu tefsirlerin derinlemesine incelenmesi, hem bireysel iman ve ahlaki gelişim açısından hem de İslam dünyasında mezhep farklılıklarının uyum içinde ele alınması açısından büyük bir öneme sahiptir. Zemahşeri'nin akılcı yaklaşımı ve Derveze'nin literal yorumları, İslam düşüncesinde hem zenginlik hem de çeşitliliğin göstergesi olarak, tefsir çalışmalarına rehberlik etmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulcebbâr, İbn Ahmed el-Esed Ebâdî el-Kâdî. *Şerhu'l-Usûli-l-Hamse*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1. Baskı., 2001.
- Abherî, Kemal Cebrî. *ez-Zemahşerî Sîretuhu Asâruhu Mezhebuhu'n-Nahvî*. Hartum: Dâru'l-Cinân, 2014.
- Alphan, Abdulhalim. *Muhammed İzzet Derveze'nin et-Tefsîru'l-Hadîs Eserinde Nüzul Sebepleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Belek, Japarakunov. *Muhammed İzzet Derveze'nin Asru'n-Nebî ve Siretu'r-Resûl Adh Eserlerinin Tefsir Yönü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir Anabilim Dalı, 2009.
- Beydâvî, Nasiruddîn Ebu Said Abdullah İbn Ömer. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*. Beyrut: Dâru Sadr, 2001.
- Bozkurt, Nahide. *Mu'tezilenin Altın Çağı -Me'mun Dönemi-*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru'l-Hadîs Muretteb Hasebi Tertîbi'n-Nuzûl*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1431.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'an'ı Anlamada Usul*. çev. Vahdettin İnce. Bursa: Ekin Yayınları, 1997.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Muzekkirâtu Muhammed İzzet Derveze*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Tefsîru'l-Hadîs*. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 1383.
- el-Kâdî Abdulcebbâr. *el-Usûlu'l-Hamse*. thk. Faysal Bedîr Avn. Kuveyt: Metbuatu Camiatu'l-Kuveyt, 1998.

- Erdim, Enes. *Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasan Ali İbn İsmâil. *el-İbâne 'an Usûli'd-Diyâne*. thk. Hüseyin Mahmud Fevkiye. Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397.
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasan İbn Ebî Bişr İshâk İbn Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. thk. Na'im Zarzûr. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005.
- Ferid, Mustafa Süleyman. *Muhammed İzzet Derveze ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1993.
- Ferrâ', Ebu Ya'lâ Muhammed İbn Huseyn İbn Muhammed el-. *İbtâlu't-Te'vilât li Ahbâri's-Sıfât*. thk. Muhammed İbn Hamdu'l-Hamûd en-Necdî. Kuveyt: Dâru İlâfi'd-Devliyye, 1431.
- Hammade, Hüseyin Ömer. *Muhammed İzzet Derveze*. Şam: Dâru'l-Kuteybe, 1983.
- Hûfi, Ahmed İbn Muhammed el-. *ez-Zemahşerî*. byy: Dâru'l-Fikri'l-'Arâbî, 1966.
- İbn Fûrek, Ebubekir. *Makalati's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ârî*. thk. Abdurrahim es-Sâyih Ahmed. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2005.
- Kurşun, Zekeriya. "Muhammed İzzet Derveze". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Mâturîdî, Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmud - Baslûm, Mecdî. *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâturîdî, Muhammed İbn Muhammed İbn Mahmud Ebu'l-Mansûr. *Te'vilâtu Ehl-i Sünne*. thk. Mecdî Baslûm. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Nesefî, Ebu'l-Muîn*. (2003). *Tebsiratü'l-Edille. nşr., Hüseyin Atay ve Şaban Ali Gündüz*. Ankara: DİB Yayınları. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2.Bakı., 2004.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah ibn Ahmed İbn Mahmûd. *Medâriku't-Tenzil ve Hekaiku't-Te'vil*. thk. Yusuf Ali Bedîvî. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Polat, Fethi Ahmet. *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yönelik Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye, Eş'ârî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık+, 2009.
- Razi, Fahreddin. *Tefsir-i Kebîr*. çev. Suat Yıldırım vd. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Sâbûnî, İsmail İbn Abdurrahman Ebu Osman es-. *Akîdetu's-Selef ve Ashâbu'l-Hadîs*. thk. Muhammed İbn Şemsuddin. y.y.: b.y.y., tsz.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal*. thk. Ahmed Fehmi Muhammed. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. *Zemahşerî'nin Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşâf Örneği)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Zemaşeri, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el- Keşşaf 'an Hakaiki Ğavâmidi 't-Tenzîl ve 'Uyûni 'l-Âkâvîli fi Vucûhi 't-Te'vîl.* thk. Muhammed Abdusselam Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2015.